

PAPER DETAILS

TITLE: Islam Mimarisinde Mihrap ve Bizans Resim Sanatında Meryem'in Tapınakta Melek
Tarafından Beslenmesi Sahnesi Üzerinden Bir Değerlendirme

AUTHORS: Hatice DEMİR

PAGES: 31-55

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/913912>

İSLAM MİMARİSİNDE MİHRAP VE BİZANS RESİM SANATINDA MERYEM'İN TAPINAKTA MELEK TARAFINDAN BESLENMESİ SAHNESİ ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

Hatice DEMİR

Dr. Öğretim Görevlisi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kastamonu Üniversitesi

Dr. Instructor, Institute of Social Sciences, Kastamonu University

<https://orcid.org/0000-0002-5801-5841>

<hdemir@kastamonu.edu.tr> <haticedemir99@hotmail.com>

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Gönderim Tarihi: 24.02.2019, Kabul Tarihi: 30.12.2019

Öz: İslam mimarisinde mihrap, bir mimari eleman olarak kible ile bağlantılıdır. Kible, İslam'ın erken dönemlerinde, Mekke'de yer alan Kâbe'ye yönelmeden önce Beytü'l Makdis olarak bilinen Süleyman'ın Tapınağı'na doğrudur. Mihrap ve Süleyman'ın Tapınağı'nın çalışma konusu adına ortak noktası Meryem'dir. Mihrap; Kur'an-ı Kerim Âl-i İmrân Suresi 37. ayette de belirtildiği üzere, Meryem için tahsis edilen özel bir bölmedir. Mihrap, Kur'an-ı Kerim'de başka yerlerde de özel bölme olarak karşımıza çıkar. Bu bağlamda mihrap kutsal bir mekân olma niteliği kazanır. Aynı mekân Hristiyan resim sanatında Meryem'in Tapınakta Melek Tarafından Beslenmesi sahnesinde de karşımıza çıkar. Her iki örnekte de Meryem için ayrılmış bir özel yer vardır. Bu özel yerin, Sami kökenli iki ulus, Arap ve İbraniler için ortak bir kültürel geçmişi vardır.

Bu çalışmada; bahsi geçen bu iki özel yerin, ikonografik geçmişi üzerinden bir değerlendirme yapılmış ve ortak noktaları üzerinden bir çözümlemeye gidilmiştir. Değerlendirme kapsamına Bedevi Arap kültüründe yer alan kubbe, mahmel ve diğer bazı kült objeler de eklenmiştir. Bu bağlamda, mihrabın günümüze gelen mimari formu için tarihi ve ikonografik bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mihrap, Meryem, Tapınak, Bizans, Resim,

AN ASSESSMENT ON MIHRAB IN ISLAMIC ARCHITECTURE AND ON THE SCENE OF VIRGIN FED BY THE ANGEL IN TEMPLE IN BYZANTINE PAINTING

Abstract: As an architectural element, the mihrab is related with qibla. As a pray direction, the qibla first gravitated toward Solomon's Temple which is known as Bayt al-Maqdis then it changed its direction to Ka'ba in Mecca. In the context of study, the common point of mihrab and Solomon's Temple is Mary. As indicated in the Holy Quran in Surat Al Imran 37th verse, mihrab is a special cell which is dedicated to Mary. Mihrab is also referred in other verses of the Holy Quran. Because of this reason, the mihrab becomes a sacred place. The same sacred place also becomes an important element in the scene of feeding of the Virgin by an Angel. There is a special cell in both examples. This special cell has an important common historical background both for Arabic and Hebrew nations which have same Semitic origin.

In this study, the mentioned elements have been evaluated according to their iconographic background and analysis has been made on behalf of their common points. Some cult objects of Bedouin Arabic culture such as qubbah, mahmal and others have been added to the context of study. In this context, a historical and iconographic evaluation was made for the architectural form of the mihrab.

Keywords: Mihrab, Mary, Temple, Byzantium, Painting,

Giriş

İslam mimarisinde önemli bir mimari eleman olan mihrap ile Bizans resim sanatında yer alan *Meryem'in Tapınakta Melek Tarafından Beslenmesi* sahnesi arasındaki ortak kültürel benzerlik bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır.

Bizans resim sanatında *Meryem'in Tapınak'ta Melek Tarafından Beslenmesi* sahnesi ile İslam mimarisinde yer alan mihrabın, birbirleri olan bağlantılarının ilkinin, Kur'ân-ı Kerîm Âl-i İmrân Suresi 37. ayette bahsi geçen; "...Zekeriyya'yı da onun bakımı için görevlendirdi. Zekeriyya onun bulunduğu yere, mabetteki odaya her girdiğinde yanında (yeni) bir rızık bulur ve "Ey Meryem! Bu sana nereden?" diye sorar, o da "Allah tarafından" cevabını verirdi..." ifadeleri oluşturmaktadır.

Ayette, Meryem için yapılan özel bir bölmeden bahsedilmektedir. Bu özel bölme; *el-mihrâb* (المحراب) kelimesiyle tanımlanmaktadır. Meryem'in ikamet ettiği özel bir birim olarak ifade edilmesinin dışında mihrap, Zekeriya ve Davud

ile birlikte tanımlanan ve Süleyman'ın Tapınağı'nda yer alan özel bir birim olarak da karşımıza çıkar¹.

Bu bağlamda, Kur'ân-ı Kerîm'de bahsi geçen mihrap, çalışma konusunu oluşturan diğer bir konu olan Bizans resim sanatında *Meryem'in Tapınakta Melek Tarafından Beslenmesi* sahnesinde yer alan, Meryem'in özel bölmesi ile benzer ikonografik ayrıntılar içerir. Bu bağlamda çalışmanın iki ana konusu (İslam mimarisinde mihrap ve Meryem'in Tapınak günlerinde kaldığı ve melek tarafından beslendiği özel bölme) sadece ortak bir ikonografik geçmiş değil, aynı zamanda benzer mimari formlar da içerir.

Bizans resim sanatında *Meryem'in Tapınakta Melek Tarafından Beslenmesi* sahnesi, Apokrif İncil kökenlidir. Bizans resim sanatı içerisinde, sadece bahsi geçen sahne değil, Meryem'in hayatı ile ilgili tüm sahneler, Apokrif İncil referanslıdır. Bu İncillerden Meryem ile ilgili en detaylı bilgiyi, Yakobus'un Protoevangelium'u verir². Konu ile bağlantılı olarak, Protoevangelium İncili 7. ve 8. episodları Meryem'in Tapınak günlerine referansta bulunur³.

¹ Mihrap; aynı Sure 39., Meryem Suresi 11., Sâd Suresi 21. ayetlerde de geçmektedir. Geniş bilgi için bkz. <http://www.kuran.gen.tr>

Bunların dışında mihrap; Sebe Suresi 13. ayette çoğul haliyle *mehârib* olarak karşımıza çıkar. *Mehârib*; Sebe Suresi'inde; "yüksek ve ihtişamlı binalar, korunaklı yüksek mekânlar, kaleler, saraylar, mâbedler" gibi anlamlara gönderme yapmaktadır. Geniş bilgi için bkz. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Sebe'-suresi/3619/13-ayet-tefsiri>.

² İkinci yüzyılda yazılmış olan *Yakobus'un Protoevangelium'u/Yakup İncili*; Meryem'in doğumu, bebeklik ve gençlik yılları, Yusuf ile evlenmesi ve sonrası ile ilgili ayrıntılı bilgi verir.

Geniş bilgi için bkz. Hone, William, *The Apocryphal New Testament*. (London: Ludgate Hill, 1820), 24-37; Agouridis, Savvas, "The Virgin Mary in the Texts of the Gospels.", *Mother of God Representations of the Virgin in Byzantine Art*, ed. Maria Vassilaki, (Athens: Benaki Museum, 2000), 60; Karavidopoulos, Ioannis, "On the Information Concerning the Virgin Mary Contained in the Apocryphal Gospels", ed. Maria Vassilaki, *Mother of God Representations of the Virgin in Byzantine Art*, (London:Thames and Hudson Ltd. 2000), 59-65; Cameron, Averil, "The Mother of God in Byzantium: Relics, Icons, Texts". *The Cult of the Mother of God in Byzantium Texts and Images*, ed. Leslie Brubaker and Mary Cunningham, (Birmingham: Ashgate Publishing Ltd., 2011), 5; Cunningham, Mary, "The Use of the Protevangelium of James in Eight-Century Homilies on the Mother of God." *The Cult of the Mother of God in Byzantium Texts and Images*, ed. Leslie Brubaker and Mary Cunningham, (Birmingham: Ashgate Publishing Ltd., 2011), 163-178; Nutzman, Megan, "Mary in the Protevangelium of James: A Jewish Woman in the Temple?", *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 53, (2013): 551-578.

³ Geniş bilgi için bkz. Schneemelcher, Wilhelm, *New Testament Apocrypha Volume I: Gospels and Related Writings*. (Louisville-London: James Clarke & Co., 1991), 428,

Wake, Archbishop, *The Forbidden Books of the New Testament*. (http://www.charlescosimano.com/uploads/2/7/5/1/2751618/forbidden_books_of_the_origi.pdf, 2004), 25-26; Elliott, James, Keith, *A Synopsis of the Apocryphal Nativity and Infancy Narratives*. (Leiden-Boston: Brill, 2006), 13-15; Foster, Paul, *The Apocryphal Gospels. A very Short Introduction*. (Oxford: Oxford University Press, 2009), 79.

Özellikle 8. bölümde de değinildiği gibi; Meryem, Tapınağa bırakıldıktan sonra, orada ikamet ettiği süre zarfında, bir güvercin gibi meleğin elinden yiyecek yemesi çalışma için önemli bir referanstır. Protoevangelium İncili kökenli bu ifade, Bizans resim sanatında, *Meryem'in Tapınakta Melek Tarafından Beslenmesi* sahnesinin ikonografisini oluşturur. Bu ikonografinin geçmişi ise, kısaca şu şekildedir. Meryem'in annesi Anna ve babası Yohakim yaşlanmıştır ve çocuk sahibi olamamaktadırlar. Bu nedenle Meryem'in babası Yohakim, Tapınak'tan kovulur, annesi ise hizmetçisi tarafından hor görülür. Anna ve Yohakim'in Tanrı'ya yakarışları sonucu, Cebrail her ikisine de görünerek bir kız çocukları olacağı müjdesini verir. Cebrail ve Anna arasındaki diyalog gereğince, Meryem üç yaşına geldiğinde, Tapınağa sunulur. Böylece Meryem'in 12 yaşına kadar ikamet ettiği Tapınak günleri başlar⁴. Meryem'in hayatı ile ilgili en geniş bilgiyi aktaran Yakobus'un Protoevangelium'u 8. bölümde de belirtildiği üzere, Meryem; Tapınak günlerinde bir güvercin gibi meleğin elinden yiyecek alarak beslenir⁵.

Bu çalışmada, bahsi geçen iki konunun (İslam mimarisinde *mihrap* ve Bizans resim sanatında *Meryem'in Tapınakta Melek Tarafından Beslenmesi* sahnesinde yer alan Tapınak'taki özel bölme) ortak tarihi, ikonografik ve kültürel geçmişi üzerine bir değerlendirme yapılmıştır. Bu bağlamda her iki toplumun (Araplar ve İbraniler) ortak bir kültürden geldikleri göz önünde bulundurularak, benzer yanları ve mihrabın bir mimari öge olarak gelişim süreci üzerinde durulmuştur.

1. Mihrap ve Kiblenin Tanımı, Tarihsel Süreci

Kible; Müslüman inancında namaz ve diğer ibadetler için; “*yön, yönelinen cihet veya şey*” anlamına gelmekte ve Kâbe'yi refere etmektedir⁶. Bu nedenle, Kâbe'nin yer aldığı Mekke şehrinin ismi etimolojik olarak değerlendirildiğinde, çalışma konusu adına güçlü önermeler sunar. Çalışma kapsamında ele alınan ve Süleyman'ın Tapınağı'nda Meryem için tahsis edilen ve Kur'ân-ı Kerim'de *el-mihrâb* (المحراب) olarak tanımlanan yer, sadece mihrabın mimari formunun şekillenmesinde değil, aynı zamanda mihrabın fonksiyonel amacı bağlamında da, iki toplumun (İbrani ve Arap) ortak bir kültüre sahip olduklarına dair ipuçları sunar.

Mekke; Sebe ve Habeş dilinde “*mukaddes ibadet mahalli, tapınak*” anlamında kullanılmaktadır⁷.

⁴ Apokrif İncil kaynaklı bu ikonografi, Kanonik İncillerde geçmez.

⁵ Age. 2004, 26-27; 2006, 15-16; 2009, 79-80.

⁶ <https://islamansiklopedisi.org.tr/kible#1>

⁷ <https://islamansiklopedisi.org.tr/mekke>

Başka bir tanımlamada mihrap; İslam sanatında cami, mescid ve namazgâhlarda kibleyi ve imamın namaz kıldırırken duracağı yeri gösteren mimari eleman olarak tanımlanır. Bir mimari eleman olarak mihrap; camilerde imamın önünde namaz kıldırıldığı, kible yönündeki duvarın bir miktar oyulması ile meydana getirilen bir niştir⁸.

Çalışma konusunu oluşturan, Süleyman'ın Tapınağı ile mihrap ve kiblenin bağlantısı, İslam literatüründe bahsi geçen *Beytü'l Makdis/Mukaddes*⁹ kavramı ile ilişkilidir. *Beytü'l Makdis/Mukaddes* bu bağlamda Süleyman'ın Tapınağı'nın da yer aldığı, Mescid-i Aksa'yı kapsar¹⁰. Müslümanlar için çok önemli bir ibadet olan namaz, ilk olarak Kâbe'ye/ el-Mescidü'l-Haram doğru kılınmış, daha sonra Medine'de 16 ya da 17 ay kadar süren bir zaman zarfında, Kur'ân-ı Kerim'de bahsi geçen ve Kudüs'te yer alan *Beytü'l Makdis/Mukaddes*'e¹¹ doğru kılınmıştır¹².

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere, İslam inancında namaz ve diğer bazı ibadetler için yönelişi belirleyen **kiblenin en önemli göstergesi** olan mihrap, bu bağlamda hem Kâbe hem de Süleyman'ın Tapınağı gibi iki önemli mabet ile ilintilidir. Dolayısıyla her iki mabet de Müslümanlar için kutsiyet arz etmektedir.

2. Meryem'in Tapınakta Melek Tarafından Beslenmesi Sahnesinde Bahsi Geçen Özel Bölme

Çalışma konusu kapsamında, Meryem'in Tapınak günlerinden bir kesit sunan *Meryem'in Tapınakta Melek Tarafından Beslenmesi* sahnesinde; Meryem'in oturduğu yer genelde, kiborion/baldaken tarzında, çoğunlukla

⁸ Hasol, Doğan, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*. İstanbul: (Yem Yayınları, 2008), 261; Age. 2012, 15.

⁹ *Beytü'l Makdis* ya da *Beytü'l Mukaddes* olarak da bilinen Arapça bu kavram; "*Kutsal Ev*" anlamına gelmektedir. Diğer taraftan Müslümanların ikinci kiblesi olan Kâbe'nin bulunduğu şehir olan Mekke'nin isminin etimolojik kökenleri üzerine yapılan araştırmalar göstermiştir ki; şehir ismini, Arapça "*mkk*"=ev ve "*rbb*"=İlah masterlarından türeyen "*Makrep*" kelimesinin evrilmesi ile almıştır. Geniş bilgi için bkz. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mekke>. Bu bağlamda Mekke'nin, tıpkı Süleyman'ın Tapınağı'nın da yer alan; *Beytü'l Makdis/Mukaddes* "*Tanrı'nın Evi*" anlamında da olduğu gibi aynı anlamda kullanılması ve *Makrep* kelimesi ile *Mihrap* kelimesinin sesteş özellikler göstermesi, her iki kelimenin de ortak bir kültürden gelmiş olmalarına dair güçlü bir sav sunar.

¹⁰ Al-Ratrout, Haithem, *Sacred Architecture of the Rock: An Innovative Design Concept and Iconography in Al-Aqsa Mosque*, *Milel ve Nihal* 14, no. 2, (2017), 51.

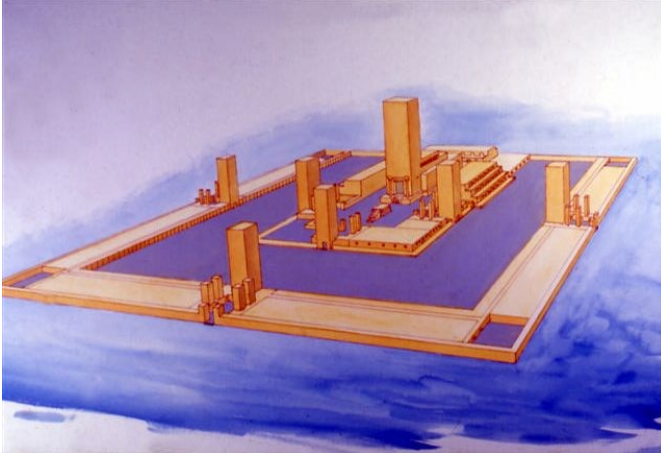
¹¹ *Beytü'l Makdis/Mukaddes*, Kur'ân-ı Kerim'de; Bakara Suresi 143, 144, 150; Âl-i İmrân Suresi 96 ve son olarak Hac Suresi 26. ayetlerde geçmektedir. Geniş bilgi için bkz. <http://www.kuran.gen.tr/>; Ünal, Yavuz, "Hadis Verilerine Göre Hz. Peygamber'in ilk Kiblesi: Beyt-i Makdis", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12-13 (2001), 192.

¹² Bazı hadis verilerine göre de peygamberin ve Müslümanların ilk kiblesi *Beytü'l Makdis/Mukaddes*/ olmuştur. Age. 2001, 189-211.

merdiven ile çıkılan yüksekçe bir kuleyi andırmaktadır. Kulemsi bir izlenim veren mekân, Kur'ân-ı Kerîm'de belirtilen "onun bulunduğu yere, mabetteki odaya her girdiğinde" ¹³ ifadesinden de anlaşılacağı üzere özel bir birimdir.

Apokrif bir İncil olan *Meryem'in Doğumu İncili*'nde ¹⁴ Tapınak; bir dağda yer almakta ve merdivenler ile çıkılabilmektedir ¹⁵. Bizans resim sanatı kapsamında; *Meryem'in Tapınağa Kabul Edilişi* sahnesinde de yer aldığı şekliyle, Meryem bir merdiven ¹⁶ aracılığıyla Tapınağa çıkmaktadır ¹⁷.

Bu bağlamda, sonraki bölümlerde de ele alındığı gibi, Meryem'in Tapınakta ikamet ettiği mekân, Tapınağı oluşturan kule yapılarından biri olma görüşünü güçlendirmektedir. (Resim 1).



Resim 1: Süleyman'ın Tapınağı'nda yer alan yapılar. (Neff, 1961, 111).

3. Meryem Tapınak Günlerinde Tapınağın Neresinde İkamet Etti?

Yukarıda da belirtildiği üzere, gerek Kur'ân-ı Kerîm ve gerekse Apokrif İncil Protoevangelium referanslı bilgiler doğrultusunda Meryem; *Beytül Makdis*/

¹³Geniş bilgi için bkz. <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/%C3%82l-i%20%C4%B0mr%C3%A2n-suresi/330/37-ayet-tefsiri>

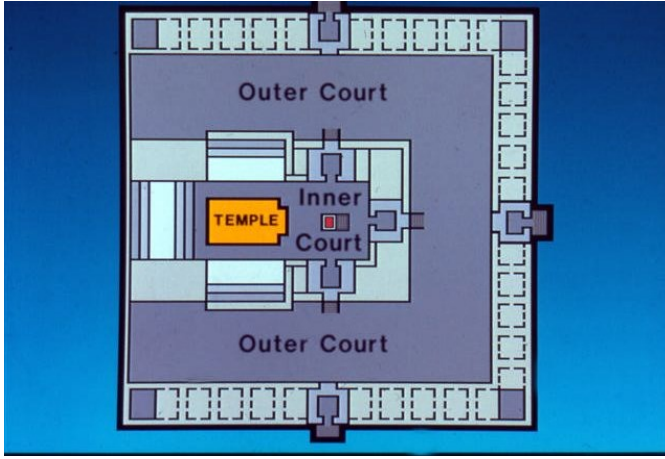
¹⁴ Meryem ile ilgili ayrıntılı bilgi veren diğer önemli bir Apokrif kaynaktır. Geniş bilgi için bkz., Age. 1820, 17-23; Miles, Laura, Saetveit, *Mary's Book: The Annunciation in Medieval England*, Ph.D. Thesis, (Yale University, USA, 2011), 46. *Meryem'in Doğumu İncili*, kronoloji ve kurgu açısından Yakobus'un Protoevangelium'u ile benzerlik gösterir. Ancak bazı farklılıklar da içerir.

¹⁵ Age. 2004, 15-16.

¹⁶ Age. 1991, 428; 2004, 25-26; Elliott, 2006, 13-15; 2009, 79.

¹⁷ Age, 1991, 428; 2004, 25-26; 2006, 13-15; 2009, 79.

Mukaddes ya da Süleyman'ın Tapınağı olarak tanımlanan yapıda bir süre ikamet etmiştir. Bu nedenle Süleyman'ın Tapınağı'nın nasıl bir mimari yapı ya da yapı topluluğu olduğu sorusu ile karşılaşılmaktadır. Bu bağlamda, Süleyman'ın Tapınağı'nın, etrafında başka yapıları ile şekillenen bir yapı topluluğu¹⁸ olması da, çalışma konusu adına önemlidir¹⁹ (Resim 1, 2). Kitab-ı Mukaddes'te belirtildiği üzere, Tapınak sadece Ahit Sandığı'nın muhafazası için inşa edilen yekpare bir yapı değil, etrafında yaşam alanı sunan bir yapı topluluğu şeklindedir. Diğer taraftan Meryem; Süleyman'ın Tapınağı olarak bilinen bu yapı topluluğunda, tek ya da ilk ikamet eden kadın değildir. Kitab-ı Mukaddes kaynaklı edinilen bilgiler doğrultusunda; Tapınak yakınlarında, altar hizmetleri için tasarlanmış ve içerisinde görevli genç ve yaşlı kadınların ikamet ettiği bir yapı topluluğunun varlığı bilinmektedir²⁰. Bu kadınların başlıca görevleri arasında, altar örtüsünü örme ve adak esnasında kirlenen rahip kıyafetlerini yıkama görevleri yer almaktadır.



Resim 2: Süleyman'ın Tapınağı'nda yer alan bölümler. (Neff, 1961, 81).

¹⁸ Bu bağlamda Süleyman'ın Tapınağı; birçok yapıyı beraberinde barındırması bakımından Tek Tanrılı dönemin ilk külliye kuruluşlarından biri olarak da kabul edilebilir. Bu bağlamda, Süleyman'ın Tapınağı bu yapı topluluğunun merkez yapısı olması adına da önemlidir. Bilindiği üzere, bir İslam yapı topluluğu olan külliye de, ibadet mekânı olan cami merkez yapısı oluşturmaktadır.

¹⁹ Neff, Leroy, *God's Temple in Prophecy*. (<http://www.giveshare.org/prophecy/gods-temple-in-prophecy-neff.pdf> 1961), 25-27; Armstrong, Karen, "Sacred Space: The Holiness of Islamic Jerusalem", *Journal of Islamic Jerusalem Studies*, I, no. 1, (1997), 8.

²⁰ Bu kadınlardan genç olanlar, İbrani geleneklerine göre 14 yaşına kadar Tapınak'ta kalabiliyorlardı. Geniş bilgi için bkz; <https://taylormarshall.com/2011/12/did-jewish-temple-virgins-exist-and-was.html>, Age. 1997, 8.

Kitab-ı Mukaddes'te, Tapınak'ta ikamet eden kadınların varlığı şu ifadeler ile aktarılır;

"...Buluşma Çadırının²¹ giriş bölümünde hizmet eden kadınların aynalarından tunç ayaklıklılı tunç bir kazan yaptı..." Mısırdan Çıkış 38:8.

"...Eli artık çok yaşlanmıştı. Oğullarının İsraililere bütün yaptıklarını, Buluşma Çadırının girişinde görevli kadınlarla düşüp kalktıklarını duymuştu..." 1. Samuel 2: 22.

"...Anna adında çok yaşlı bir kadın peygamber vardı. Aşer oymağından Fanuel'in kızıydı. Genç kız olarak evlenip kocasıyla yedi yıl yaşadıktan sonra dul kalmıştı. Şimdi seksen dört yaşındaydı. Tapınaktan ayrılmaz, oruç tutup dua ederek gece gündüz Tanrı'ya tapınırdı..." Luka 2: 36-37.

Bir yapı topluluğunun parçası olan Süleyman'ın Tapınağı'nda; Kadınlar Sarayı/Evi olarak da anılan bir birim bulunmaktaydı²². Bu birim; kadınların sürekli ikamet ettiği bir yer olarak değil, Kutsal alana girişlerinin yasaklanması nedeniyle, Tapınak içerisinde adak ve sunularını bırakmak için oluşturulan bir birim olarak bilinmektedir²³.

Yukarıda giriş bölümünde de belirtildiği gibi, Kur'an-ı Kerîm Âl-i İmrân Suresi 37. Ayette bahsi geçen; "...Zekeriyya onun bulunduğu yere, mabetteki odaya her girdiğinde yanında (yeni) bir rızık bulur ve "Ey Meryem! Bu sana nereden?" diye sorar, o da "Allah tarafından" cevabını verirdi..." ifadesinden de anlaşılacağı üzere, Zekeriya'nın; Meryem'in yanına her girişinde, onun yanında yiyecek bulmasında şaşkınlık ifadesi vardır. Melek tarafından yiyecek almasını ise, hem Kur'an-ı Kerîm hem de Apokrif bir İncil olan Protoevangelium doğrular.

Yine Zekeriya'nın şaşkınlık ifadesinden ve sadece melek eliyle beslenmesinden anlaşılacağı üzere Meryem, Tapınak'ta diğer kadınların ikamet ettiği bölümden farklı bir birimde ikamet etmiş olmalıdır. Bu referanslar; Meryem'in diğer kadınların kaldığı, Tapınağın dış çeperini oluşturan birim ile iç

²¹ Kitab-ı Mukaddes'te, Buluşma Çadırı için görevlendirilen kişiler için diğer referanslar ise; "...Buluşma Çadırındaki işlerde çalışabilecek otuz ile elli yaş arasındaki bütün erkekleri say..." Çölde Sayım 4:23.

"...Levililer'le ilgili kural şudur: Yirmi beş ve daha yukarı yaşta olanlar Buluşma Çadırına hizmet edecekler..." Çölde Sayım 8:24. şeklindedir.

²² Edersheim, Alfred, *The Temple Its Ministry and Services as They were at the Time of Jesus Christ*, 1874, 34-35.

²³ Revaklı bir galeriden oluşan bu bölümün, erken dönem bazilikal planlı kiliselerde, kadınlara tahsis edilmiş galerili mekânın mimari formu gelişimi adına fikir sunar.

salonlar arasında ve de yüksekçe kuleyi andıran bir yerde ikamet etmiş olabileceği düşüncesini kuvvetlendirir²⁴.

4. Meryem, Ahit Sandığı, Tapınak ve Mihrap Arasındaki Bağlantı

Meryem; Hristiyan teolojisinde Ahit Sandığı'na benzetilir ve bu tema ile de Hristiyan resim sanatı kapsamında yerini alır. Ahit Sandığı bilindiği üzere, İsrailoğulları için oldukça önemli bir yere sahip olan 10 emiri içeren iki tabletin muhafazası için yapılmıştır²⁵. Bu yönüyle *Mısır'dan Çıkış*'ta beraberlerinde taşıdıkları Ahit Sandığı, İbrani inancının temelinde Tanrı'nın kendileri ile birlikte olduğu inancını güçlendirmektedir. Daha sonra Ahit Sandığı, İsrailoğullarının Kudüs'e gelmeleri ve Tapınak inşasının tamamlanması ile birlikte Tapınağa nakledilmiştir. Ahit Sandığı'nın muhafaza edildiği özel bir bölümü de içeren Süleyman'ın Tapınağı bu bağlamda, Tanrı'nın varlığı ile ilişkilendirilen özel bir yapıdır.

Hristiyan teolojisinde Meryem; *Theotokos* unvanı ile *Tanrı Taşıyan* anlamına gelir. Bu yönüyle Meryem; *Tanrı Anası* olma unvanını da alır²⁶. Çünkü Hristiyan inancında İsa; enkarne yoluyla Tanrı'nın; yeryüzüne insan olarak gelmiş halidir ve Meryem'in rahmi bu bağlamda *Tanrı'nın Ev'i*'dir. İbrani geleneğinde yer alan, Tanrı'nın varlığıyla ilişkilendirilen Ahit Sandığı ile Meryem'in ikinci Ahit Sandığı olması kavramı arasındaki bağlantı da böylece kurulmuş olur.

Meryem'in; 3 yaşından 12 yaşına kadar olan sürede, Tapınak'ta ikamet ettiği yıllar, II. Herod dönemine denk gelir. Bu dönemde, Ahit Sandığı

²⁴ Meryem'in Tapınak'ta üst katlardan birinde yer alan bir birimde ikamet ettiği ve sadece kapının anahtarının Tapınak görevlisi Zekeriya'da olduğunu savunan araştırmacılar vardır. Geniş bilgi için bkz. Campbell, Ivy, Nicole, *The Virgin Mary: a Muslim, a Protestant, and a Goddess*, MA Dissertation, University of Central Missouri, Missouri, 2001, 30-31; Stowasser, Barbara, Freyer, *Women in the Qur'an, Traditions, and Interpretation*. Oxford: Oxford University Press, 1994, 80; Stowasser, Barbara, Freyer, "Mary." In the *Encyclopedia of the Qur'an: Volume Three J-O*. Leiden, Netherlands: Koninklijke Brill, 2003; 290. Ayrıca bkz. Resim 1.

²⁵ Eski Ahit, *Mısırdan Çıkış* 16:33-34'te; "Musa Harun'a, bir testi al, içine bir omer manna doldur' dedi, 'Gelecek kuşaklar için saklanmak üzere onu Rab'bin huzuruna koy.' Rabbin Musa'ya buyurduğu gibi Harun mannanı saklanmak üzere Antlaşma Levhalarının önüne koydu." Ve Çölde Sayım 17:10'da; "Rab, Musa'ya, 'Başkaldıranlara uyarı olsun diye Harun'un değneğini saklanmak üzere Levha Sandığı'nın önüne koy' dedi." ifadelerinden anlaşılacağı üzere, manna ve Harun'un Asası da Ahit Sandığı ile ilintilidir. Özellikle manna; İsrailoğullarının, Mısır'dan Çıkışı esnasında onları çölde hayatta tutan bir besin olması adına önemlidir. Bizans resim sanatı kapsamında, Meryem de tıpkı mannanın İsrailoğullarını beslediği gibi, karnında İsa'yı beslemiştir. Bu bağlamda, manna Meryem ile de özleştirilir. Geniş bilgi için bkz. Olkinuora, Jaakko, Henrik, *Byzantine Hymnography for the Feast of the Entrance of the Theotokos*, Ph.D Thesis, Helsinki University, Helsinki, 2015,79-87; Phillips, Barry, *All about Mary*, www.sacredheartofhartwell.com/barry.htm 2016, 7-8.

²⁶ Geniş bilgi için bkz. (<https://www.britannica.com/topic/Theotokos>).

Tapınak'ta değildir²⁷. Bu bağlamda, Meryem'in Tapınak günlerinde özel bir birimde kalması ile Ahit Sandığı için de Tapınak'ta özel bir birimin tahsis edilmesi kavramları, ortak benzer göndermeler içerir. Ahit Sandığı'nın yer almadığı 2. Tapınak günlerine denk gelen tarihlerde, Tanrı'nın varlığı ile ilişkilendirilen Ahit Sandığı'nın eksikliğinin, Tanrı'nın Evi olarak da kabul edilen Meryem ile giderilmiş olması fikrini güçlendirmektedir. Süleyman'ın Tapınağında; hem Ahit Sandığı ve hem de Meryem için tahsis edilen özel birime özel bir öykünmenin olduğu fikrine de böylece bir açıklama getirilmiş olur. Hem Ahit Sandığı, hem de Meryem için tahsis edilen bu özel birimin, mihrap ile ilişkili kısmı da tam bu noktada başlar. Yukarıda giriş bölümünde de belirtildiği gibi, Âl-i İmrân Suresi 37. ayette, Tapınak'ta Meryem için tahsis edilen özel birim, *mihrap* ifadesi ile tanımlanır. Kur'ân-ı Kerîm'in; Davud ve Zekeriya için tahsis edilen özel bir birime yapmış olduğu göndermede de yer alan, mihrap ifadesinden anlaşılacağı üzere, mihrap mimari bir form olarak özel bir anlam ile tanımlanır.

Çalışma kapsamında, Ahit Sandığı-Süleyman'ın Tapınağı-mihrap kavramları içerisinde Meryem'in yeri ve önemi çalışma konusunun ana fikrini oluşturmaktadır. Bu bağlamda, mihrabın bir mimari eleman olarak ortaya çıkış nedenleri arasında, yukarıda bahsi geçen kavramların etkisi ve ikonografik geçmişine de değinmek gerekmektedir.

5. Bir Mimari Öge Olarak Mihrap ve Mihrabın Kökenleri

Bir mimari öge olarak mihrap; İslamiyet'in ilk yıllarında taş veya alçı bir levha olarak kible yönünü belirlemek için kullanılmıştır ve 8. yüzyıldan itibaren kible duvarına bir niş açılarak ilk mihrap denemeleri başlamıştır²⁸.

²⁷ Geniş bilgi için bkz. (<https://taylormarshall.com/2011/12/did-jewish-temple-virgins-exist-and-was.html>)

²⁸ Daha sonraki dönemlerde 8. ve 9. yüzyıllar arasında cami ve mescitlerin yanı sıra türbe ve han mescitlerine de mihrap eklenmeye başlanmıştır. Fatımîler döneminde bir yapıda birden fazla mihrap bulunma geleneği vardır. Üçlü mihrap kompozisyonu olarak nitelendirilen bu deneme, 1125 tarihli Mısır İkvat Yusuf Türbesi'nde görülür. Aynı deneme daha sonra İran'da Ardistan Mescid-i Cuma ve Şam Emeviye Camii'nde daha gelişmiş bir şekilde karşımıza çıkar. Daha sonra Afrika topraklarında kurulan Tolunoğlu Beyliğinde ise mihrap yapı içerisinde farklı yerlere konumlanmaya başlar. Tolunoğlu Camii'nde kible duvarında yer alan esas mihrabın yanı sıra mihrap önü kubbesini taşıyan ayaklarda da küçük çaplı mihrap denemeleriyle karşılaşılır. 9. yüzyıldan itibaren mihraplar; çerçeve, sütünce, köşelik ve tepeliğin ilavesiyle son şeklini almış ve bu yönüyle taçkapılar ile benzerlik göstermeye başlamıştır. Ayrıca nişler de 9. yüzyıldan itibaren çeşitlilik göstermeye başlamıştır. Yarım daire, at nalı planlı nişler bu dönemden sonra gelişme gösterir. Yarım daire planlı nişlere en erken örnek 8. yüzyılda 709 tarihli Fustat Amr Camii, at nalı planlı nişe ise Ürdün Umm-al-Velid Camii verilebilir. Kavsaralar ise yarım kubbe (Muhammed el-Cafer/1110), dilimli (Bağdat El-Haseki Camii), alınlık şeklinde (Al Afdal 13. yüzyıl), alınlık şeklinde çift (Ardistan Mescid-i Cuma) ve çok örnekte mukarnas kavsara şeklindedir. Geniş bilgi için bkz.

Yukarıda da belirtildiği gibi, cami harimi içerisinde kible duvarına açılan bu nişin ortaya çıkışı ve en dar tanımı ile mihrap; İslam mimarisinde bir mimari form olarak duvara oyulan bir niştir. Cepheleri üzerinde yükselen kavsara ise özellikle Anadolu İslam mimarisinde konik bir şekilde yukarı doğru daralmakta ve mukarnas dişleri ile doldurulmaktadır. Bu mimari formu ile mihrap, Bizans resim sanatında *Meryem'in Tapınakta Melek Tarafından Beslenmesi* sahnesinde, Meryem için Tapınak'ta tahsis edilen özel birim ile benzer mimari özellikler içerir. Her iki örneğin de; konik çatılı bir mahzeni, nişi ya da kiborion formunu anımsatması dikkat çekicidir. Mihrap ve Tapınak ile bağlantılı bu iki önerme dışında, Bizans resim sanatında *Cebrail'in Zekariya'ya Görünmesi* sahnesinde de tasvir edilen Tapınağın, benzer mimari formlar içermesi çalışma konusu adına ortak çözümlemeler sunar²⁹.

Hem konik çatılı bir nişi andıran mihrabın mimari formu ve hem de Bizans resim sanatında Meryem'in Tapınak'taki özel bölmesinin tasvirinin kökeninde, aslında Ahit Sandığı ve Ahit Sandığı'nın içerisinde taşındığı Ahit Sandığı Çadırı'nın biçimsel formu örnek alınmış olmalıdır³⁰. Eski Ahit, Çölde Sayım bölümü 10:33'de; "...RAB'bin Dağı'ndan ayrılıp üç günlük yol aldılar. Konaklayacakları yeri bulmaları için RAB'bin **Antlaşma Sandığı** üç gün boyunca **önleri sıra gitti**...". Eski Ahit kaynaklı bu referanstan da anlaşılacağı üzere, İsrailoğulları Mısır'dan Çıkış'ta Ahit Sandığını portatif bir çadır içerisinde (Ahit Sandığı Çadırı) kendileri ile birlikte götürmüşlerdir. Bahsi geçen çadır ve sandığın bir mimari form olarak mihrap ve Tapınak ile benzer yanları ve biçimsel arkaik kökenleri, çalışma konusunun ortak sorunsalını teşkil etmektedir.

Bu bağlamda çeşitli görüşler öne sürülmektedir. Örneğin; İslam öncesi Arap kültürü üzerine yapmış olduğu araştırmada Morgenstern³¹; Araplara ait kült objeleri olan; utfa/atfa mahmel (mahmal), mihmel (mihmal), kubbe gibi nesneler ile Ahit Sandığı arasında biçimsel ve ikonografik bağlantılar kurmuştur. Morgenstern; Utfa Mahmal, Kubbe ve Ahit Sandığı arasındaki bu bağlantıyı; fonksiyonel, karakteristik, savaşta rolleri, rahiplerin evi ve Tanrı'nın kendini

Bakırcı, Ömür, *Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrapları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1976, 1-22; <https://islamansiklopedisi.org.tr/mihrap>.

²⁹ Özellikle; Bizans resim sanatı kapsamında, *Cebrail'in Zekariya'ya Görünmesi* sahnesinde tasvir edilen Tapınak; konik çatılı bir sundurma görünümü ile kiborionu andırır. Bu bağlamda, Hristiyan mimarisinde doğu yönde yer alan altın örtüsünü oluşturan kiborionun da ikonografik bir çözümlemesi yapılabilir.

³⁰ Aynı etnisiteye mensup olan Araplar ve İsrailoğulları için çok önemli olan iki mimari öge (mihrap ve Tapınak) bu bağlamda önemlidir.

³¹ Morgenstern, Julian, *The Book of the Covenant*. Cincinnati/Ohio: Wipf Stock Publishers, 2007, 104-107.

gösterdiği objeler olması üzerinden değerlendirmiş ve bu yönleri ile ortak bir ikonografik geçmişe dayandırmıştır.

Bahsi geçen ilk İslam öncesi Arap kült objesi Kubba/Kubbe; yukarıya doğru incelen ve kırmızı renkten yapılan bir çadırdır³². Çölde rehberlik yaptığı düşünülen ve bu amaçla kullanılan bir ritüel objesi olan Kubba/Kubbe'nin içerisinde, Bedevi Araplar için kıymetli olan Bet-el³³ yani kutsal kemikler taşınırdı³⁴.

Diğer bir kült obje olan *Utfa* ise; Bedevi Arap kültüründe, kabilenin kâhin kişinin kehanette bulunmak için kullandığı ahşap malzemeden dikdörtgen ve oval biçimli bir çerçevedir. Arapların, savaşlara beraberlerinde götürdükleri *Utfa*'nın, savaşçı ve bakire Tanrıça tarafından işgal edilmesi sonucu maruz

³² Araştırmacı Dindi; İslam öncesi Bedevi Arap inancında Hac ritüeli üzerine yapmış olduğu araştırmada, Cahiliye dönemi Arap halkı içerisinde özellikle nüfuz sahibi olanlarının, Hac ritüeli esnasında kırmızı deri çadırlarda kaldığını ve bu eylemin Cahiliye dönemi Arap toplumu içerisinde çok önemli bir saygınlık göstergesi olduğuna vurgu yapar. Geniş bilgi için bkz. Dindi, Emrah. "Câhiliye Arap Hac Ritüellerinin Kur'an'daki Menâsikle Diyalektik İlişkisi". Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal, 21 no. 1. (2017): 577-638.

³³ *Bet-el*; Semitik kökenli bir kelimedir ve *Tanrı'nın Evi* anlamında kullanılır. Bu bağlamda, çalışma konusu adına önemlidir. Bet-el; İslam öncesi Arap kabilelerinden birisi olan ve Güney Ürdün'den başlayıp kuzey Arabistan'a kadar uzanan coğrafyada yaşayan Nabatîlerin, özellikle Ürdün ve Kenan topraklarında sıklıkla kullandıkları bir kült obje olmuştur. Bet-el; bu nedenle 1. yüzyıl sonrasında, kült merkezlerinde de sıklıkla yerini almıştır. Tasvir oymalı, dikdörtgen formu ve dikdörtgen bir kaide üzerinde yekpare bir taş obje olabileceği gibi, kayaya da oyulmuş bir niş görünümü şeklinde olan Bet-el'lerle de karşılaşmak mümkündür. *Petra, Hegra, Hurava, Negev, Hauran, Sina ve Kuzey Arabistan*'da da yer alan örnekleri mevcuttur. Geniş bilgi için bkz. Peterson, Bowers, Stephanie, *The Cult of Dushara and the Roman Annexation of Nabatea*, MA Disseration, Mc Master University, North Carolina, 2006, 85-92.

Bet-el; aynı zamanda, "yüksekçe bir yer" ve "altar" anlamına da gelmektedir. Çalışma konusu sorunsallarından en önemlilerinden birini, Meryem'in Tapınak günlerinde geçirdiği mekânın neresi olabileceği sorusu oluşturmaktadır. Bu bağlamda mihraba önemli bir gönderme vardır. Bizans resim sanatı kapsamında, *Meryem'in Tapınak'ta Melek Tarafından Beslenmesi* sahnesinde de tasvir edildiği gibi, Meryem yüksekçe bir yerde, kuleyi andıran bir mekânda otururken tasvir edilmiştir. Bu bağlamda; İslam öncesi Bedevi Arap kültüründe, *yüksekçe yer* ve *altar* anlamına gelen *Bet-el*, mihrabın ikonografik kökeni adına önemli bir arkaik önerme sunar.

Diğer bir arkaik geçmiş ile bağlantılı olarak *Bet-el*, tıpkı Yunan mitolojisinde kullanılan ve daha sonra Meryem'e atfedilen *Palladion* ile de benzerlik göstermektedir. Geniş bilgi için bkz. Demir, Hatice, *Bizans Resim Sanatında Meryem Kültü ve Müjde Sahnesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2018, 19-20.

³⁴ Loewe, Raphael, "Ark, Archaism and Misappropriation", *Biblical Hebrews, Biblical Texts; Essays in Memory of Michael P. Weitzman*, ed, Ada Rapoport, Albert & Gillien Greenberg, 113-145, Sheffield: Sheffield Academic Press, 2001, 115-116; Peterson, Bowers, Stephanie, *The Cult of Dushara and the Roman Annexation of Nabatea*, MA Disseration, Mc Master University, North Carolina. Ayrıca age. 2006, 85-92.

kalınan felaketler, Bedevi Arap toplumunda en çok çekinilen durumlardan birisi olmuştur.

Bu bağlamda, *savaşçı ve bakire Tanrıça* ifadesinden de anlaşılacağı üzere, “*mihrap*” kelimesinin etimolojik kökeninin Arapça “*harp*” yani savaşmak³⁵ kelimesinden türemiş olması da tesadüf olmamalıdır. Dolayısıyla, *Utfa* ile *Bakire ve Savaşçı Tanrıça* kavramı arasındaki ilişki ile *Bakire Meryem ve mihrap* arasında benzer bir özellik bulmak mümkündür. Kur’ân-ı Kerîm’de *Necm* Suresi 19. ayette bahsi geçen *Uzza*³⁶, Bakire ve Savaşçı bir Tanrıça’dır³⁷. Mekke yakınlarında önemli bir kült merkezi olan *Uzza*’nın, içinde mihraba benzer bir altar/sunak³⁸ da içeren kült yerinin adı Arapça; mezbah (madhbah) ya da ğabğab (ghabghab) kelimeleri ile ifade edilir.

³⁵ Araştırmacı Khoury; mihrap kelimesinin etimolojik kökeni için bazı önermelerde bulunur. Kelimenin, Arapça *harba* yani *mızrak* kelimesinden evrilmiş olabileceğini savunur. Bu savını, ilk olarak, Hz. Muhammed’in Medine’deki musallaya doğru olan yönünü belirtmek için mızrağını sapladığı yer olmasından dolayı almış olabileceğini savunur. İkinci bir önermesinde ise, buranın (mızrağın saplandığı yer) uzun bir zaman dilimi içerisinde mihrap ile isimlendirildiğini ve kötülüklerle savaşılan yer olmasından kaynaklandığını belirtir. Geniş bilgi için bkz. Khoury, Nuha, “The Mihrab: From Text to Form”, *International Journal of Middle East Studies*, 30, no. 1, (1998): 4-5.

Anadolu İslam mimarisinde, sıklıkla kullanılan *ok ucu* motifine, mihrap bezemelerinde de yer verildiği gözlemlenmektedir. Mihrap kelimesinin Arapça “*harp*” yani savaşmak kelimesinden türemiş olması ile ok ucu motifinin de mihrap örneklerinde yer alması noktasında bu noktada ikonografik bir çözümlemeye gidilebilir. Cami, mescid gibi İslam mabetlerinin sembolik manada kalbi olarak kabul edilen mihrap, *kötülüklerle savaşmaya* gönderme yapar. Anadolu mimarisinde kullanılan ok ucu motifinin bu bağlamda mihrap örneklerinde de yer alması hem semiyotik hem de ikonografik değerlendirme kapsamı adına önemlidir. Bu bağlamda, mihrap ve mihrap önu kubbesinde çini ok ucu motifleri ile ilgili olarak Birgi Ulu Camii örnek verilebilir.

³⁶ *Uzza*; özellikle Kuzey Arabistan Nabatî Arapları ve Ortadoğu Arapları (Ürdün, Lübnan, Mısır) için öykünülen bir tanrıça olmuştur. Özellikle Petra’da, M.Ö. 25 tarihine tarihlenen *Vadi Siyyagh* ve *Vadi Vahit*’teki nişlerden yer alan iki tanrıça figürü İsis ve el-Uzza’ya aittir. Geniş bilgi için bkz. Warwick, Ball, *Rome in the East. The Transfiguration of an Empire*. 2nd Ed. New-York: Routledge, 2016; 91-92.

Bu iki örnek konu kapsamı adına önemlidir. Çünkü bilindiği üzere, İsis, bakire bir Tanrıça olması nedeniyle Meryem ile benzer özellikler gösterir. Diğer bir bakire tanrıça *Uzza* da bu bağlamda Meryem ile benzer özellikler göstermektedir. Her iki tanrıçanın (İsis ve *Uzza*) da mihraba benzer bir niş içerisinde oturur vaziyetteki tasvirleri, çalışma konusu ile bağlantılıdır. İki tanrıça da tıpkı, *Meryem’in Tapınak’ta Melek Tarafından Beslenmesi* sahnesinde olduğu gibi oturur vaziyette tasvir edilmişlerdir. Diğer taraftan, *Tahtta Oturan Meryem* tiplmesi Bizans resim sanatı kapsamı adına önemli bir Meryem tipi örneğidir. Sonuç olarak, oturur vaziyette tasvir edilen Meryem ile oturur vaziyette tasvir edilen tanrıçalar arasında ikonografik bir geçmiş söz konusudur.

³⁷ Age. 2016, 91-92.

³⁸ *Uzza*’nın, Kâbe’de ve diğer Arap topraklarında yer alan ve mihrap nişini andıran altarı; *Mezbah* ve sonrasında Meryem’in mihrap ile devam eden bağlantısında yer alan dişil etkiye, *Mahmel* ve bir Memluk melikesi olan *Şecerüddür*’ü de eklemek mümkündür. Mahmel’in; Kâbe’ye olan seyahatinin başlangıcı olarak Memluk melikesi *Şecerüddür* ismi verilir. Geniş bilgi için bkz. Abouseif-Behrens,

Bu kült objelerden sonuncusu, Arapların İslamiyet'i kabul ettikten sonra kullandıkları bir ritüel objesi olan Mahmel/Mihmel'dir. İlk defa Mısır Memlukleri ve daha sonra Osmanlı Halifeleri tarafından Kâbe'ye düzenlenen tören alayının vazgeçilmez bir parçası olan ve içerisinde Kâbe'nin örtüsünün taşındığı *Mahmal*; konik çatılı bir mahzeni andırmakta ve develer tarafından taşınıyordu³⁹. (Resim 3).

Mahmelin formu, çalışma konusu olan mihrabın mimari formu ile benzerlikler gösterir. Konik çatılı bir nişi andıran Mahmel, bu yönüyle yukarıda bahsi geçen mihrap ve Süleyman'ın Tapınağı'ndaki Zekeriya ve Bizans resim sanatındaki *Meryem'in Tapınakta Melek Tarafından Beslenmesi* sahnesindeki bahsi geçen özel bölmenin mimari formuna benzemektedir. Bu bağlamda, bahsi geçen mimari elemanların tipolojisi için ikonografik bir önerme sunar.

Doris, "The Mah'mal Legend and the Pilgrimage of the Ladies of the Mamluk Court", *Mamluk Studies* 1, (1997), 89-90.

Diğer taraftan, Kâbe'ye bir de sarı örtü gönderen Şecerüddür ile Meryem ile arasında da (dişil manada) bir bağlantı kurulabilir.

Bilindiği üzere; Bizans resim sanatında *Meryem'e Müjde* sahnesi tasvirlerinde, Cebrail'in Meryem'i ziyaret ettiği anda, Meryem'in elinde Tapınak için örmek ile görevlendirildiği mor ipi vardır. Bu ikonografinin kökenini ise bir İbrani geleneği oluşturur ve bu İbrani geleneğine göre; genç yaştaki bakire kızlar her yıl Tapınak örtüsünü örmek için görevlendirilirdi. Age. 1991, 430; 2004, 28-29; 2006, 29-35; 2009, 80-81.

Eski Ahit'te de belirtildiği gibi, Tapınak örtüsü için görevlendirilen kadınların ortak bir geçmişe ait bir kült gelenekten kaynaklanıyor olması noktasında, Süleyman'ın Tapınağı için örtü dokuyan kadınlar ile Kâbe için örtü gönderen bir kadın olan Şecereddür arasında bağlantı kurulabilir. Dolayısıyla şöyle bir sonuca varmak mümkündür. Atina'daki Parthenon Tapınağı için de genç yaştaki kızların peblos örmesini de göz önünde bulundurursak, tarihi süreç içerisinde, kadınlar Tapınak ve mabetlerde görev almak ile mükellef olmuşlardır. Şecerüddür ayrıca, tasvirin yasaklandığı bir dönemde; Kahire'deki türbesinde yer alan mihraba, kendi adı olan *İnci Ağacı* ile bağlantılı olarak sedeften bir ağaç tasviri yaptırması da çok eleştirilmiştir. Geniş bilgi için bkz. Creswell, Keppel, Archibald, Cameron, *Muslim Architecture of Egypt* [hereafter *MAE*], 2 vol. Oxford: Clarendon Press, 1952, 59; Age. 1997, 1-16.

³⁹ Age. 1997, 89-90.



Resim 3: Kahire'den Mekke'ye seyahat eden bir Mahmal kervanı, 1917 civarları. <https://www.rct.uk/collection/2503108/the-egyptian-mahmal>

6. Mimari Form Olarak Mihrap-Süleyman'ın Tapınağını Örnekler Üzerinden Karşılaştırma

Meryem'in Tapınakta Melek Tarafından Beslenmesi sahnesi için biri duvar resmi, diğeri de ikona olmak üzere iki ve mihrap örneği için ise iki örnek üzerinden değerlendirmeye gidilmiştir.

Meryem'in Tapınakta Melek Tarafından Beslenmesi sahnesi için ilk örnek; 14. yüzyıla ait bir tören ikonasıdır. (Resim 4).



Resim 4: Meryem'in Tapınağa Sunuluşu ve Tapınak'ta Melek Tarafından Beslenmesi Sahnesi, Aziz Klement Peribleptos Kilisesi, Ohrid/Makedonya, 14. yüzyıl, Kanvas üzerine tempera tekniği ile ikona, 85 x 67 x 3 cm. (Georgievski, 1999).

İkona örneklerinde sahne genelde *Meryem'in Tapınağa Sunuluşu* sahnesi ile birlikte verilir. Meryem sahnede, bir Apokrif İncil olan Protoevangelium⁴⁰ referanslı olarak, özel bir birimde tasvir edilmiştir. Sahnede Meryem'in genelde bir taht üzerinde oturduğu ve elleriyle gökyüzünden süzülerek gelen meleğin ellerinden ekmeğe benzer bir yiyecek aldığı gözlemlenir.

İkinci örneğimiz ise bir mozaik panodur (Resim 5). Mozaik pano, İstanbul Kariye/Khora Müzesi iç narteks doğu kanat güney kemeri üzerinde yer alır. Kariye/Khora örneğinde de Meryem, merdiven ile çıkılan bir mekân içerisinde tahtında oturmaktadır. Sahnenin birçok örneğinde görüldüğü gibi, mekân kiborionu/baldakeni andırmaktadır. Bu yönüyle Bizans resim sanatı örneklerinde, *Meryem'in Tapınakta Melek Tarafından Beslenmesi* sahnesinde yer alan Meryem'in bu özel mekânı mihrap ile benzer biçimsel özellikler içerir. Her iki örnekte de görüldüğü gibi, bahsi geçen mekân, mimari form olarak

⁴⁰ Kur'an-ı Kerim Âl-i İmrân Suresi 37. ayette de bu özel birime gönderme vardır.

mihrabı andırır. Bu bağlamda, Meryem'in Tapınak'ta tecrit edildiği kuleye benzeyen bu özel birim, mukarnas kavsaralı mihrap mimari formunu anımsatır.



Resim 5: Meryem'in Tapınak'ta Melek Tarafından Beslenmesi sahnesi, Mozaik pano, İstanbul Kariye/Khora Müzesi iç narteks doğu kanat güney kemeri üzeri, 14. yüzyıl, (Hatice Demir Arşivi).

Kariye/Khora örneği için Der Nersessian⁴¹; Kitab-ı Mukaddes kaynaklı Tapınak-Yanan Çalı⁴² kavramlarından yola çıkarak, iç narteks resim programındaki Meryem siklusu içerisindeki *Tapınak* imgesi ile ilgili olarak çalışma konusu adına önemli görüşler sunar. Der Nersessian; iç narteksin tonozunda yer alan en vurgulanmış sahnenin *Meryem'in Tapınağa Sunuluşu*

⁴¹ Der Nersessian, Sirarpie, "Program and Iconography of the Frescoes of the Parecclesion". *The Kariye/Khora Djami V. 4 Studies in the Art of the Kariye/Khora Djami and Its Intellectual Background*, ed. Paul Underwood, 303-350, New Jersey: Princeton University Press, 1975, 316-318.

⁴² Kariye/Khora Müzesi pareklesionunda, *Musa ve Yanan Çalı* sahnesinde, Meryem'de sahneye eklenmiştir. Geniş bilgi için bkz. Underwood, Paul, *The Kariye/Khora Djami Historical Introduction and Description of the Mosaics and Frescoes*. V. III. New-York: Bollingen Foundation, Pantheon Books, 1966, 448-449; fig. 229.

sahnesi olduğunu görüşünü savunur. Kariye/Khora örneği iç nartekste yer alan Meryem siklusu resim programının Süleyman'ın Tapınağı'na yapılan öykünmeyi çalışma konusunu oluşturan; narteks doğu kanat güney kemerinde yer alan; *Meryem'in Tapınakta Melek Tarafından Beslenmesi* ve diğer paralel aksta, batı kanat kemerinde yer alan *Meryem'in Tapınakta Rahipler Tarafından Eğitimi* sahnelerini örnek vererek destekler. Der Nersessian; Tapınak imgesinin öncelendiği bu sahnelerin hepsinin, ana sahne olan *Meryem'in Tapınağa Sunuluşu* sahnesini pekiştirdiğini savunur. Tapınak temalı pericopeler⁴³ ile Meryem arasında bir bağlantı kurarak, Meryem'in ruhani bir

⁴³ Der Nersessian; *Meryem'in Tapınağa Sunuluşu* bayramında okunan pericopeler için Eski Ahit'te bahsi geçen Tapınak-Ahit Sandığı temalı örneklerle şu episodları örnek verir;

Eski Ahit 1. Krallar 8:1-6'da; "...Kral Süleyman RAB'in Ahit Sandığı'nı Davud Kenti olan Siyon'dan getirmek üzere İsrail halkının ileri gelenleriyle bütün oymak ve boy başlarını Yerusolim'e çağırdı. Hepsini yedinci ay olan Etanim ayındaki bayramda Kral Süleyman'ın önünde toplandı. İsrail'in bütün ileri gelenleri toplanınca, bazı kâhinler Ahit Sandığı'nı yerden kaldırdılar. Sandığı, Buluşma Çadırı'nı ve çadırdaki bütün kutsal eşyaları kâhinlerle Levililer tapınağa taşıdılar. Kral Süleyman ve bütün İsrail topluluğu Ahit Sandığı'nın önünde sayısız davar ve sığır kurban etti. Kâhinler, RAB'in Ahit Sandığı'nı tapınağın iç odasına, En Kutsal Yer'e taşıyıp Keruvlar'ın kanatları altına yerleştirdiler..."

Hezekiel 43:27'de; "...Yedi gün bitince, kâhinler sekizinci gün ve daha sonra yakmalık ve esenlik sunularınızı sunağın üzerine sunacak. O zaman sizi kabul edeceğim. Egemen RAB böyle diyor."

Hezekiel 44:3'de; "Yalnız önder-önder olduğu için-RAB'in önünde oturup ekmek yemek üzere eyvandan girebilir, aynı yoldan çıkabilir..."

Der Nersessian Meryem'in Doğumu ve Ölümü/Koimesis bayramlarında okunan pericopelere ise, Yaratılış 28:10-17; "...Yakup'un Düşü Episodu; Yakup Beer-Şeva'dan ayrılarak Harran'a doğru yola çıktı. Bir yere varıp orada geceledi, çünkü güneş batmıştı. Oradaki taşlardan birini alıp başının altına koyarak yattı. Düşte yeryüzüne bir merdiven dikildiğini, başının göklere eriştiğini gördü. Tanrı'nın melekleri merdivenden çıkıp iniyorlardı. RAB yanı başında durup 'Atan İbrahim'in, İshak'ın Tanrısı RAB benim' dedi, Üzerinde yattığın toprakları sana ve soyuna vereceğim. Yeryüzünün tozu kadar sayısız bir soya sahip olacaksın. Doğuya, batıya, kuzeye, güneye doğru yayılacaksınız. Yeryüzündeki bütün halklar sen ve soyun aracılığıyla kutsanacak. Seninle birlikteyim. Gideceğin her yerde seni koruyacak ve bu topraklara getireceğim. Verdiğin sözü yerine getirinceye kadar senden ayrılmayacağım. Yakup uyanınca, 'RAB burada, ama ben farkına varamadım' diye düşündü. Korktu ve 'ne korkunç bir yer!' dedi. 'Bu Tanrı'nın evinden başka bir yer olamaz. Burası göklerin kapısı...' ile, Eski Ahit Çıkış 3:1-8 Tanrı Musa'yı Çağırıyor episodunu örnek verir. "...Musa kayınbabası Midyanlı Kâhin Yitro'nun sürüsünü güdüyordu. Sürüyü çölün batısına sürdü ve Tanrı Dağı'na, Horev'e vardı. RAB'in meleği bir çalıdan yükselen alevlerin içinde ona göründü. Musa baktı, çalı yanıyor, ama tükenmiyor. 'çok garip' diye düşündü. 'gidip bir bakaym, çalı neden tükenmiyor' RAB Tanrı Musa'nın yaklaştığını görünce, çalının içinden, 'Musa Musa!' diye seslendi. Musa, 'Buyur' diye yanıtladı. Tanrı, 'fazla yaklaşma' dedi. 'Çarıklarını çıkar çünkü bastığın yer kutsal topraktır. Ben babanın Tanrısı, İbrahim'in Tanrısı, İshak'ın Tanrısı ve Yakup'un Tanrısı'yım' Musa yüzünü kapadı, çünkü bakmaya korkuyordu. RAB; 'Halkımın Mısır'da çektiği sıkıntıyı yakından gördüm' dedi, 'angaryacılar yüzünden ettikleri feryadı duydum. Acılarını biliyorum. Bu yüzden onları Mısırlılar'ın elinden kurtarmak için geldim. O ülkeden çıkarıp geniş verimli topraklara, süt ve bal akan ülkeye, Kenan, Hitit, Amor, Periz, Hiv ve Yevus topraklarına götüreceğim..."

biçimde aynı ritüelle, Ahit Sandığı'nın Tapınağa sunulduğu gibi sunulduğunu, yani Meryem'in maddesel bedeninin aslında Tanrı/Logos'u içerisinde sakladığı yeni bir tapınak⁴⁴ olduğunu ve bu manada yukarıdaki bölümde de vurguladığımız gibi Ahit Sandığı görevi üstlendiğini savunur.

Örnekler üzerinden değerlendirme yaptığımız çalışma kapsamında; mihrap-Süleyman'ın Tapınağı ve Meryem'in Tapınakta Melek Tarafından Beslenmesi sahnesi için diğer bir örneğimiz, her iki mimari form ile de bağlantılı olan bir İslam yapısıdır. Kudüs'de, Beytül Makdis/Mukaddes olarak da bilinen Süleyman'ın Tapınağı'nı da kapsayan alanda yer alan ve Meryem oratoryası⁴⁵/sunağı olarak bilinen mimari öge tıpkı, konu kapsamında değerlendirilen *Meryem'in Tapınak'ta Melek Tarafından Beslenmesi* sahnesinde tasvir edilen Meryem'in özel birimine benzemektedir. Bu birimin bir tarafının duvara yaslanmış hali yani mimari kesiti ise mihrabı andırır⁴⁶ (Resim 6).

Bahsi geçen örneklerden son iki örnek mihraptan oluşturmaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi mihrap; konik çatı görünümlü kavsarası ve yarım daire nişi ile bahsi geçen örneklerin bir kesiti görünümündedir. Derinliği, konik tepeliği ile Mescid-i Nebvî'nin mihrabı bu önermemiz için açıklayıcı bir örneklendirme sunar (Resim 7).

⁴⁴ Yazar ve araştırmacı Umberto Eco; Tapınak kavramı ile ilintili olarak mimarinin semiyotik anlamı üzerine görüşünü bildirirken, mimarinin ilki fonksiyonel, diğeri ise imbilimsel olmak üzere iki fonksiyonundan bahseder. Eco; böylece çalışma kapsamı adına önemli sayılabilecek bir görüş ile kilise ve Süleyman'ın Tapınağı arasında bir bağlantı kurmaya çalışır. Geniş bilgi için bkz. Eco, Umberto, "Function and Sign: The Semiotics of Architecture", in *Rethinking Architecture*, ed. Neil Leach, 173-195, London & New-York: Routledge, 1997, 186-188. Süleyman'ın Tapınağı ve Meryem'in Evi arasındaki ikonografik bağlantının varlığını, bir başka isim Eastmond; 13. yüzyıl Trabzon Aya Sofya'sı narteksinde yer alan Müjde sahnesi için yineler. Özellikle baldaken/kiborion yapısı ile Meryem'in Evi'ni, Süleyman'ın Tapınağı'na benzetir. Araştırmacıların bu görüşleri, çalışma kapsamı adına önemli ipuçları sunar. Geniş bilgi için bkz. Eastmond, Anthony, *Art and Identity in Thirteenth-Century Byzantium Hagia Sophia and the Empire of Trebizond*, Burlington: Ashgate, 2004, 130-131.

⁴⁵ Oratorya; adaklar için oluşturulmuş küçük odalar, mekânlar ve şapeller olarak bilinir. Bir çeşit sunaktır. Geniş bilgi için bkz. <https://www.dictionary.com/browse/oratory>
Oratoryanın geçmişi çok eskidir ancak görselin tarihlemesi için faydalanan kaynak Osmanlı Dönemini vermektedir.

⁴⁶ Geniş bilgi için bkz. Matar, Nabil, *The Cradle of Jesus and the Oratory of Mary in Jerusalem's al-Haram al-Sharif. Jerusalem Quarterly* 70, (2017): 113-115.



Resim 6: Meryem'in Kudüs'teki Oratoryası/Mihrabı (Matar, 2017, 115).



Resim 7: Mescid-i Nebevî Mihrabı <https://islamansiklopedisi.org.tr/mihrap>



Resim 8: Kayseri Hacı Kılıç Camii Mihrabı (Hatice Demir Arşivi, 2009). Kayseri Hacı Kılıç Camii mihrabı, mukarnas kavsarası ile Anadolu etkisi gösterir (Resim 8).

Sonuç

İslam mimarisinde yer alan mihrap ile Bizans resim sanatında yer alan *Meryem'in Tapınak'ta Melek Tarafından Beslenmesi* sahnesi, bu çalışmanın konusunu oluşturmuştur.

Mihrap, Kâbe, Mekke, Tapınak, Meryem, Bakire ve Savaşçı Tanrıçalar ile İslam öncesi Arap kültüründe yer alan kült objelerin birbirleri olan etkileşimi ikonografik açıdan ele alınmıştır. Bahsi geçen öğeler, ortak tarihi ve kültürel geçmişe dayanarak birbirlerini tamamlayıcı etki göstermişlerdir.

Morgenstern'in de vurguladığı gibi; Ahit Sandığı ve bahsi geçen İslam öncesi Arap toplumu kült objeleri ile aralarında gerek form ve gerekse fonksiyonel manada bağlantılar mevcuttur. Morgenstern'in, Ahit Sandığı ve bahsi geçen kült objeleri arasında kurmuş olduğu bu bağlantıya, mihrabı⁴⁷ da eklemek mümkündür. Bu bağlamda, çalışma konusunu oluşturan *Meryem'in Tapınak'ta Melek Tarafından Beslenmesi* sahnesinde yer alan tapınak tasviri ile mihrap arasındaki ortak yanların incelendiği bu çalışmada bahsi geçen

⁴⁷ Yukarıda da ele alındığı gibi Meryem; Theotokos unvanı ile Tanrı Taşıyan anlamında kullanılmıştır. Bu bağlamda, Tanrı'nın varlığı ile ilişkilendirilen Ahit Sandığı ile benzer yanları vardır. İslam öncesi Arap toplumunda da bahsi geçen kült objeleri, kutsiyet ve Tanrı ile ilintilidir.

örneklerin, benzerlikler içermesindeki nedenler arasında, ortak bir tarihi kültürün varlığının etkisi olduğu görüşünü güçlendirmektedir.

Bu nedenle, mihrabın ortaya çıkış nedenleri arasında yukarıda bahsi geçen kült objelerinin fonksiyonel ve biçim özelliklerini incelemek, mihrabın mimari formu ve ikonografisi hakkında bize arkaik sonuçlar sunmuştur.

Çalışma konusunda ele alınan mihrap ve Meryem'in Tapınakta *Melek Tarafından Beslenmesi* sahnesi, her ne kadar farklı sanat alanları içerisinde değerlendirilse de sanat tarihi metodolojisi adına da bize yeni ikonografik kapılar aralar.

Kaynakça

Abouseif-Behrens, Doris, "The Mah'mal Legend and the Pilgrimage of the Ladies of the Mamluk Court", *Mamluk Studies* 1, (1997): 87-96.

Agouridis, Savvas, "The Virgin Mary in the Texts of the Gospels.", *Mother of God Representations of the Virgin in Byzantine Art*, ed. Maria Vassilaki, 59-65, Athens: Benaki Museum, 2000.

Al-Ratrout, Haithem, Sacred Architecture of the Rock: An Innovative Design Concept and Iconography in Al-Aqsa Mosque, *Milel ve Nihal* 14, no. 2, (2017): 49-73.

Armstrong, Karen, "Sacred Space: The Holiness of Islamic Jerusalem", *Journal of Islamic Jerusalem Studies*, I, no. 1, (1997): 5-20.

Bakırer, Ömür, *Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrabları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1976.

Ball, Warwick *Rome in the East. The Transformation of an Empire*. 2nd Ed. Routledge, New-York, 2016.

Cameron, Averil, "The Mother of God in Byzantium: Relics, Icons, Texts". *The Cult of the Mother of God in Byzantium Texts and Images*, ed. Leslie Brubaker and Mary Cunningham, 1-5, Birmingham: Ashgate Publishing Lmt., 2011.

Campbell, Ivy, Nicole, *The Virgin Mary: a Muslim, a Protestant, and a Goddess*, MA Dissertation, University of Central Missouri, Missouri, 2001.

Cunningham, Mary, "The Use of the Protevangelium of James in Eight-Century Homilies on the Mother of God." *The Cult of the Mother of God in Byzantium Texts and Images*, ed. Leslie Brubaker and Mary Cunningham, 163-178, Birmingham: Ashgate Publishing Lmt., 2011.

Creswell, Keppel, Archibald, Cameron, *Muslim Architecture of Egypt* [hereafter MAE], 2 vol. Oxford: Clarendon Press, 1952.

Demir, Hatice, *Bizans Resim Sanatında Meryem Kültü ve Mûjde Sahnesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2018.

Der Nersessian, Sirarpie, "Program and Iconography of the Frescoes of the Parecclesion". *The Kariye/Khora Djami V. 4 Studies in the Art of the Kariye/Khora Djami and Its Intellectual Background*, ed. Paul Underwood, 303-350, New Jersey: Princeton University Press, 1975.

Dindi, Emrah. "Câhiliye Arap Hac Ritüellerinin Kur'an'daki Menâsikle Diyalektik İlişkisi". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal*, 21 no. 1. (2017): 577-638.

Eastmond, Anthony, *Art and Identity in Thirteenth-Century Byzantium Hagia Sophia and the Empire of Trebizond*, Burlington: Ashgate, 2004.

Eco, Umberto, "Function and Sign: The Semiotics of Architecture", *Rethinking Architecture*, ed. Neil Leach, 173-195, London & New-York: Routledge, 1997.

Edersheim, Alfred, *The Temple Its Ministry and Services as They were at the Time of Jesus Christ*, 1874.

Elliott, James, Keith, *A Synopsis of the Apocryphal Nativity and Infancy Narratives*. Leiden-Boston: Brill, 2006.

Foster, Paul, *The Apocryphal Gospels. A very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2009.

Georgievski, Milco, *Icon Gallery-Ohrid*, Ohrid: Institute for Protection of the Monuments of Culture and National Museum, 1999.

Hasol, Doğan, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*. İstanbul: Yem Yayınları, 2008.

Hawting, Gerard, "Ka'ba." *The Encyclopedia of the Qur'an: Volume Three J-O*, ed. Jane Dammen McAuliffe, 75-79, Netherlands: Koninklijke Brill, 2003.

Hone, William, *The Apocryphal New Testament*. London: Ludgate Hill, 1820.

Karavidopoulos, Ioannis, "On the Information Concerning the Virgin Mary Contained in the Apocryphal Gospels", ed. Maria Vassilaki, *Mother of God Representations of the Virgin in Byzantine Art*, 59-65, London: Thames and Hudson Ltd. 2000.

Khoury, Nuha, "The Mihrab: From Text to Form", *International Journal of Middle East Studies*, 30, no. 1, (1998): 1-27.

Loewe, Raphael, "Ark, Archaism and Misappropriation", *Biblical Hebrews, Biblical Texts; Essays in Memory of Michael P. Weitzman*, ed, Ada Rapoport, Albert & Gillien Greenberg, 113-145, Sheffield: Sheffield Academic Press, 2001.

Matar, Nabil, The Cradle of Jesus and the Oratory of Mary in Jerusalem's al-Haram al-Sharif. *Jerusalem Quarterly* 70, (2017): 111-125.

Miles, Laura, Saetveit, *Mary's Book: The Annunciation in Medieval England*, PhD Thesis, Yale University, USA, 2011.

Morgenstern, Julian, *The Book of the Covenant*. Cincinnati/Ohio: Wipf Stock Publishers, 2007.

Neff, Leroy, *God's Temple in Prophecy*. <http://www.giveshare.org/prophecy/gods-temple-in-prophecy-neff.pdf> 1961.

Nutzman, Megan, "Mary in the Protevangelium of James: A Jewish Woman in the Temple?", *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 53, (2013): 551-578.

Olkinuora, Jaakko, Henrik, *Byzantine Hymnography for the Feast of the Entrance of the Theotokos*, Ph.D Thesis, Helsinki University, Helsinki, 2015.

Peterson, Bowers, Stephanie, *The Cult of Dushara and the Roman Annexation of Nabatea*, MA Disseration, Mc Master University, North Carolina, 2006.

Phillips, Barry, *All about Mary*, www.sacredheartofhartwell.com/barry.htm 2016.

Schneemelcher, Wilhelm, *New Testament Apocrypha Volume I: Gospels and Related Writings*. Louisville-London: James Clarke & Co., 1991.

Steingass, Francis, Joseph, *English-Arabic Dictionary for the Use of Both*, Stanford Libraries, W. H. Allen & Co.: London, 1882.

Stowasser, Barbara, Freyer, *Women in the Qur'an, Traditions, and Interpretation*. Oxford: Oxford University Press, 1994.

Stowasser, Barbara, Freyer, "Mary." In the *Encyclopedia of the Qur'an: Volume Three J-O*. Leiden, Netherlands: Koninklijke Brill, 2003.

Underwood, Paul, *The Kariye/Khora Djami Historical Introduction and Description of the Mosaics and Frescoes*. V. III. New-York: Bollingen Foundation, Pantheon Books, 1966.

Ünal, Yavuz, "Hadis Verilerine Göre Hz. Peygamber'in ilk Kiblesi: Beyt-i Makdis", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12-13 (2001): 189-211.

Wake, Archbishop, *The Forbidden Books of the New Testament*.
http://www.charlescosimano.com/uploads/2/7/5/1/2751618/forbidden_books_of_the_origi.pdf, 2004.

Warwick, Ball, *Rome in the East: the Transfiguration of an Empire*. 2nd Ed.
New-York: Routledge, 2016.

<https://incil.info/>

<https://islamansiklopedisi.org.tr>, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kudus>

<https://islamansiklopedisi.org.tr/mihrap>

<https://islamansiklopedisi.org.tr/mescid-i-aksa>

<https://islamansiklopedisi.org.tr/mekke>

<https://taylormarshall.com/2011/12/did-jewish-temple-virgins-exist-and-was.html>

<https://www.dictionary.com/browse/oratory>

<https://www.britannica.com/topic/Theotokos>

<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=300030>

<https://kuran.diyinet.gov.tr/tefsir/%C3%82l-i%20%C4%B0mr%C3%A2n-suresi/330/37-ayet-tefsiri>

<http://www.kuran.gen.tr>

<https://www.rct.uk/collection/2503108/the-egyptian-mahmal>